

पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचार

कोषकर्ते स. मा. गर्गे
प्रा. चिं. ग. घांगरेकर
प्रा. र. घ. वराडकर आणि
व्ही. एस. क्षीरसागर

संस्करण
के'सागर

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimukhi Maruti Temple, Pune - 411 030
☎ : 24450125, 24455435 Fax : 91-020-24453065
Email : customer@ksagar.com,
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© **K'Sagar Publications, Pune : 2011**
Copy-rights reserved & registered as per the Act.
Second Edition : 2020

*The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999*

ISBN 978-81-940869-3-2

Printed at
A. R. Printers
Paper Galli, Near Kanyashala, Narayan Peth, Pune.

Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

Cover Design
K'Sagar Publications, Pune

Price : ₹ 295/-

Our Firms

K'Sagar Book Centre
Appa Balwant Chowk,
Pune - 411 030.
☎ (020) 24453065
☎ 9823121395
9545567862 / 63

K'Sagar's House of Books
Satya-ganesh Sankul,
(Saraswati Nivas) 122,
Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir
Lane, Pune - 411 002.
☎ (020) 24465650
☎ 9923810566

K'Sagar's House of Books
39/1, Durga Chambers,
Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411 002
☎ (020) 24483166
☎ 9923906500
8087722277

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

K सागरीय....

आदरणीय स. मा. गर्गे. भारतीय समाजविज्ञान कोषाचे कर्ते. मला गुरुस्थानी असलेले एक आदरणीय व्यक्तिमत्त्व. सरांनी लिहिलेले राज्यशास्त्र विकास व सुगम राज्यशास्त्र हे ग्रंथ राज्यशास्त्र विषयाच्या अभ्यासासाठी मला सातत्याने दिपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरलेले. या दोन ग्रंथांच्या माध्यमातून सरांनी अनेक पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचारवंतांच्या विचारांचा परामर्श घेतलेला.

प्रा. चिं. ग. घांगरेकर माझे ज्येष्ठ स्नेही व अनेक पुस्तकांचे माझे सहलेखक. त्यांच्याच सहकार्यातून 'राज्यशास्त्र सिद्धान्त आणि राजकीय विचार' हा विद्यार्थिप्रिय ग्रंथ साकारलेला. याही ग्रंथाच्या माध्यमातून आम्ही उभयतांनी अनेक पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचारवंतांच्या राजकीय विचारांचा परामर्श घेतलेला.

पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचार हा राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील राज्यशास्त्राच्या पहिल्या पेपरमधील महत्त्वाचा घटक. योग्य प्रकारे व योग्य संदर्भाधारे अभ्यास करता भरपूर गुण मिळवून देणारा. म्हणूनच या घटकासाठी प्रस्तुतच्या संदर्भाची रचना करताना विद्यार्थ्यांना सकस शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध व्हावे यास्तव प्रकाशनाच्या उपरोक्त तीन संदर्भातून निवडलेला निवडक भाग अभ्यासक्रमाच्या चौकटीत आणि काळाच्याही कोंदणात बसविलेला.

प्रस्तुतच्या संदर्भ ग्रंथाच्या गरजेनुसार भारतीय राजकीय विचारांवरील बराचसा भाग माझे स्नेही प्रा. र. घ. वराडकर यांच्या लेखणीतून साकारलेला. प्रा. वराडकरांच्या व्यासंगी लेखणीने गर्गे सरांच्या आणि घांगरेकर सरांच्या लेखणीशी सांधा बरोबर जुळविलेला.

प्रस्तुतच्या संदर्भाच्या रचनेचा हा इतिहास अवलोकता राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील राज्यशास्त्र विषयाच्या पहिल्या पेपरमधील 'पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचार' या घटकाच्या अभ्यासासाठी विद्यार्थी मित्रांना तो निश्चितच उपयुक्त सिद्ध व्हावा. हार्दिक शुभेच्छांसह!

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

लेखनकार्य....

स. मा. गर्भे

विभाग पहिला- पाश्चात्य राजकीय विचार

प्रकरण	१. प्लेटो
प्रकरण	२. अरिस्टॉटल
प्रकरण	३. सेंट ऑगस्टिन
प्रकरण	४. सेंट थॉमस अक्विनांस
प्रकरण	५. डाँटे
प्रकरण	६. मार्सिलिओ
प्रकरण	७. मॅकियाव्हिली
प्रकरण	८. मार्टिन ल्यूथर
प्रकरण	९. कॉलव्हिन
प्रकरण	१०. जॅ बोदॅ
प्रकरण	११. ह्युगो ग्रोतिअस
प्रकरण	१२. हॉब्ज
प्रकरण	१३. जॉन लॉक
प्रकरण	१४. रूसो
प्रकरण	१५. मॉतेस्क्व्यू
प्रकरण	१६. एडमंड बर्क
प्रकरण	१७. थॉमस पेन
प्रकरण	१८. जेरेमी बेंथाम
प्रकरण	१९. जॉन ऑस्टिन
प्रकरण	२०. जॉन स्टुअर्ट मिल
प्रकरण	२१. हेगेल
प्रकरण	२२. थॉमस हिल ग्रीन
प्रकरण	२३. कार्ल मार्क्स

विभाग दुसरा- भारतीय राजकीय विचार

- प्रकरण १. कौटिल्य
प्रकरण ६. महात्मा गांधी
प्रकरण १२. मानवेंद्रनाथ रॉय
प्रकरण १४. पंडित जवाहरलाल नेहरू
प्रकरण १५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

के'सागर व प्रा. घांगरेकर

विभाग पहिला- पाश्चात्य राजकीय विचार

- प्रकरण २४. लेनिन
प्रकरण २५. माओ-त्से-तुंग

प्रा. र. घ. वराडकर

विभाग दुसरा- भारतीय राजकीय विचार

- प्रकरण २. महात्मा जोतीबा फुले
प्रकरण ३. न्यायमूर्ती रानडे
प्रकरण ४. गोपाळ गणेश आगरकर
प्रकरण ७. अरविंद घोष
प्रकरण ८. राजर्षी शाहू महाराज
प्रकरण ९. बॅरिस्टर महंमद अली जीना
प्रकरण १०. स्वातंत्र्यवीर सावरकर
प्रकरण ११. आचार्य विनोबा भावे
प्रकरण १३. मौलाना अबुल कलाम आझाद

के'सागर

विभाग दुसरा- भारतीय राजकीय विचार

- प्रकरण ५. लोकमान्य टिळक

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला : पाश्चात्य राजकीय विचार

१. प्लेटो

१३

- ☒ राज्यसंस्थेचे कल्पनाचित्र
- ☒ समाजातील तीन वर्ग
- ☒ तत्त्वज्ञ राज्यकर्ता
- ☒ राज्यकारभाराचे फिरते चक्र
- ☒ राज्यसंस्थेची उत्पत्ती
- ☒ शिक्षणाला अग्रस्थान
- ☒ प्लेटोचा साम्यवाद
- ☒ प्लेटोच्या विचारांतील गुण-दोष

२. अ‍ॅरिस्टॉटल

१८

- ☒ मनुष्य हा राजकीय प्राणी आहे
- ☒ राज्यकारभारात भाग घेतो तो नागरिक
- ☒ गुलामगिरीचे समर्थन
- ☒ स्वातंत्र्य आणि समानता
- ☒ शासनसंस्थेचे वर्गीकरण
- ☒ दारिद्र्याच्या पोटी क्रांतीचा जन्म
- ☒ मालमत्तेची विभागणी आणि लोकसंख्या
- ☒ सुख हेच जीवनाचे साध्य
- ☒ नगरराज्यांचा अस्त
- ☒ राज्यसंस्थेचे ध्येय
- ☒ नागरिकत्वाची कसोटी
- ☒ सार्वभौम सत्ता आणि लोकशाही
- ☒ न्याय आणि राज्यघटना
- ☒ सत्तेचा समतोल – मध्यमवर्ग
- ☒ लोकशाही टिकविण्यासाठी शिक्षणाची गरज
- ☒ अ‍ॅरिस्टॉटलच्या विचारांची श्रेष्ठता
- ☒ विश्वबंधुत्वाची शिकवण

३. सेंट ऑगस्टिन

२७

- ☒ दोन राज्यांची अधिसत्ता
- ☒ ईश्वरी राज्य : धर्मराज्य
- ☒ पापाच्या पोटी गुलामगिरीचा जन्म
- ☒ धर्माचा राजकीय सत्तेशी संबंध
- ☒ ऐहिक राज्य : अन्यायाचे राज्य
- ☒ बायबलचा आधार
- ☒ न्याय आणि शांतता
- ☒ चर्चला जीवदान

४. सेंट थॉमस अ‍ॅक्विनास

३२

- ☒ बुद्धी आणि श्रद्धा यांचा समन्वय
- ☒ नियंत्रण ठेवणारी शक्ती
- ☒ धर्मवचनांचा आधार
- ☒ विधिनियमांचा व्यापक अर्थ

५. डॉट्टे

३५

- ☒ शांतता आणि राज्यव्यवस्था
- ☒ पोप आणि सम्राट यांची कार्यक्षेत्रे
- ☒ रोमन सम्राटाचे स्थान

६. मारसिलिओ

३७

- ☒ मध्ययुगीन विचारांना नवी कलाटणी
- ☒ राज्यकर्त्यांची निवड
- ☒ चर्चच्या पुनर्घटनेची चळवळ
- ☒ विधिनियम तयार करण्याचा अधिकार
- ☒ पोपचे दुय्यम स्थान

७. मॅकियाव्हिली

४१

- ☒ व्यवहारनीतीचा अवलंब
- ☒ राज्यातील कट
- ☒ मुत्सद्दयांचे राजकारण
- ☒ राजाचा दरारा
- ☒ राजाची नीती व नागरिकांची नीती
- ☒ राज्याचे शत्रू
- ☒ आश्वासन पाळणे अनावश्यक
- ☒ साध्य व साधने

८. मार्टिन ल्यूथर

४६

- ☒ धर्मसुधारणा आणि राष्ट्र-राज्य
- ☒ आद्य धर्मसुधारक
- ☒ पोपचे धर्मविरोधी धोरण
- ☒ व्यापारी वर्गाचा उदय
- ☒ राजकीय सत्तेची आज्ञा
- ☒ ल्यूथरच्या विचारांतील विसंगती

९. कॉल्व्हिन

४९

- ☒ धर्मसुधारणेला तात्त्विक बैठक
- ☒ प्रजेचे नवे श्रद्धास्थान : राजा
- ☒ सामाजिक कराराचे मूळ
- ☒ राजसत्तेचा अधिकार
- ☒ राजाची आज्ञा मानलीच पाहिजे
- ☒ तीन शक्तींचा संघर्ष
- ☒ जनतेकडून सत्ता प्रदान
- ☒ राष्ट्राच्या ऐक्याचे प्रतीक

१०. जॅ बोर्ड

५४

- ☒ कुटुंब आणि राज्य
- ☒ सार्वभौम सत्तेचे स्थान
- ☒ सार्वभौम सत्तेचे स्वरूप
- ☒ हवामान आणि समाजजीवन

११. ह्युगो ग्रोटिअस

५७

- ☒ राष्ट्रांचे परस्परसंबंध
- ☒ आंतरराष्ट्रीय विधिनियमांचा पाया
- ☒ निसर्गनियमांचे समर्थन

१२. हॉब्स

५९

- ☒ राज्याची भौतिक उपपत्ती
- ☒ हॉब्सचा नवा सिद्धान्त
- ☒ सामाजिक करार
- ☒ राज्याचे प्रकार
- ☒ हॉब्सच्या विचारांतील मुख्य सूत्रे
- ☒ औद्योगिक क्रांतीची पूर्वतयारी
- ☒ निसर्गावस्थेतील मानवी जीवन
- ☒ सार्वभौम सत्ता
- ☒ विधिनियम
- ☒ हॉब्सच्या विचारांतील गुण-दोष

१३. जॉन लॉक

६६

- ☒ जनतेची संमती
- ☒ राज्यसंस्थेचे ध्येय
- ☒ लॉकच्या विचारांतील मुख्य सूत्रे
- ☒ निसर्गावस्था
- ☒ सामाजिक करार
- ☒ शासनसंस्थेवर निर्बंध
- ☒ धर्म आणि शासनसंस्था

१४. रूसो

७२

- ☒ जीवन आणि तत्त्वज्ञान
- ☒ सामाजिक कराराचे स्वरूप
- ☒ सार्वभौमत्व
- ☒ समता आणि स्वातंत्र्य
- ☒ रूसोच्या विचारांतील महत्त्वाचे मुद्दे
- ☒ निसर्गावस्था
- ☒ सामाजिक ईहेचे वैशिष्ट्य
- ☒ विधिनियम आणि शासनसंस्था
- ☒ शरीर आणि राज्य
- ☒ वैगुण्ये आणि वैशिष्ट्ये

१५. माँतेस्क्यू

७८

- ☒ विधिनियमांचा नवा अर्थ
- ☒ शासनसंस्थेचे उद्दिष्ट : स्वातंत्र्य
- ☒ निसर्गावस्था
- ☒ सत्ता आणि सत्ताविभागणी

१६. एडमंड बर्क

८२

राज्यक्रांतीचा विरोधक : बर्क

- ☒ 'क्रांती म्हणजे सर्वनाश'
- ☒ समाज आणि श्रद्धा
- ☒ स्वातंत्र्य आणि मानवी अधिकार
- ☒ राष्ट्रपरंपरेचा भोक्ता

१७. थॉमस पेन

८३

- ❑ लेखक आणि क्रांतिकारक
- ❑ शासनसंस्थेचा आधार
- ❑ सामाजिक कराराला विरोध
- ❑ 'बहुजन समाजाचे बायबल'
- ❑ समानतेचे तत्त्व
- ❑ प्रजेवर लादलेली सत्ता
- ❑ राज्यघटनेची तत्त्वे

१८. जेरेमी बेंथाम

८८

- ❑ बेंथामच्या विचारांची पार्श्वभूमी
- ❑ उपयुक्तता आणि उपयुक्ततावाद
- ❑ खाजगी मालमत्ता
- ❑ 'बहुतम लोकांचे बहुतम सुख'
- ❑ विधिनियम आणि सुधारणा
- ❑ बेंथामच्या विचारांतील गुण-दोष

१९. जॉन ऑस्टिन

९५

- ❑ उपयुक्ततावादी तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कर्ता
- ❑ सार्वभौम

२०. जॉन स्टुअर्ट मिल

९७

- ❑ उपयुक्ततावादात भर
- ❑ व्यक्तिस्वातंत्र्य
- ❑ समाजाची पाऊलवाट
- ❑ उच्च प्रतीचे सुख
- ❑ प्रातिनिधिक शासनसंस्था
- ❑ मिलच्या विचारांचे मोजमाप

२१. हेगेल

१०२

- ❑ राष्ट्राचे ऐक्य
- ❑ शरीर आणि अवयव
- ❑ आदर्श राज्य
- ❑ राज्य आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य
- ❑ चैतन्यवाद (Idealism)
- ❑ फॅसिझमची वाटचाल

२२. थॉमस हिल ग्रीन

१०७

- ❑ ग्रीनचा समन्वयवाद
- ❑ विधिनियम आणि निसर्गनियम
- ❑ राज्यसंस्थेचे नैतिक स्वरूप
- ❑ क्रांतीला सशर्त पाठिंबा

२३. कार्ल मार्क्स

११०

- ❑ समाजवाद : स्वप्नदर्शी आणि शास्त्रीय
- ❑ इतिहासाची भौतिकवादी मीमांसा
- ❑ मूल्य आणि अतिरिक्त मूल्य
- ❑ क्रांती, कामगार, कम्युनिस्ट
- ❑ मार्क्सचे जीवन व कार्य
- ❑ भांडवलशाहीतील अंतर्विरोध
- ❑ राज्यसंस्था

२४. लेनिन

११७

- ❑ लेनिनवादाचा अर्थ
- ❑ कामगारवर्गाच्या हुकूमशाहीविषयीचे विचार
- ❑ लेनिनचे क्रांतीसंबंधीचे विचार
- ❑ लेनिनचे पक्षासंबंधीचे विचार

२५. माओ-त्से-तुंग

१२०

- ❑ माओचा साम्यवाद
- ❑ माओचे क्रांतीसंबंधीचे विचार
- ❑ माओची लोकतंत्रात्मक हुकूमशाही
- ❑ चीनमधील साम्यवाद आणि रशियातील साम्यवाद

विभाग दुसरा : भारतीय राजकीय विचार

१. कौटिल्य	१३५
<ul style="list-style-type: none"> ❑ कौटिल्याची भूमिका ❑ राज्याचे घटक ❑ राज्यकारभाराची सूत्रे ❑ कौटिल्याची परराष्ट्रनीती ❑ राज्यविस्ताराचे राजकारण 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ विद्येचे प्रकार ❑ राजाची कर्तव्ये ❑ कौटिल्याची राज्यविस्तारनीती ❑ धर्मनीती आणि राजनीती
२. महात्मा जोतीबा फुले	१३९
<ul style="list-style-type: none"> ❑ संक्षिप्त चरित्र 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ महात्मा फुले यांचे विचार
३. न्यायमूर्ती रानडे	१४२
<ul style="list-style-type: none"> ❑ प्रास्ताविक ❑ न्यायमूर्ती रानडे यांचे विचार ❑ सामाजिक विचार ❑ राजकीय विचार 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ संक्षिप्त चरित्र ❑ धार्मिक विचार ❑ समाजसुधारणेचे मार्ग ❑ आर्थिक विचार
४. गोपाल गणेश आगरकर	१५१
<ul style="list-style-type: none"> ❑ संक्षिप्त चरित्र ❑ सामाजिक विचार ❑ समारोप 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ लेखनकार्य ❑ राजकीय विचार
५. लोकमान्य टिळक	१५९
<ul style="list-style-type: none"> ❑ राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार ❑ चतुःसूत्री कार्यक्रम 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ टिळकांचे जहाल राजकारण ❑ सामाजिक सुधारणांसंबंधीची भूमिका
६. महात्मा गांधी	१६२
<ul style="list-style-type: none"> ❑ अल्प परिचय ❑ गांधीवादाची तीन तत्त्वे ❑ स्वयंपूर्ण ग्रामराज्य ❑ राजकीय तत्त्वज्ञान ❑ सर्वोदय आणि विकेंद्रीकरण 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ गांधीजींचा धार्मिक मानवतावाद ❑ 'माझे स्वराज्य' ❑ विधायक कार्यक्रम ❑ वर्गकलह- नव्हे, वर्गसमन्वय ❑ विश्वस्त संकल्पना
७. अरविंद घोष	१६९
<ul style="list-style-type: none"> ❑ संक्षिप्त चरित्र ❑ अरविंद घोष यांचा राष्ट्रवाद ❑ मुक्त विश्व संघाची संकल्पना 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ राजकीय विचार ❑ अहिंसात्मक प्रतिकाराचा सिद्धान्त ❑ समारोप
८. राजर्षी शाहू महाराज	१७६
<ul style="list-style-type: none"> ❑ संक्षिप्त चरित्र ❑ समता आणि न्याय ❑ राजर्षी शाहू आणि ब्राह्मणेतर चळवळ ❑ राजकारणात सहभाग 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य ❑ राजर्षी शाहूंचे पुरोगामी आदेश ❑ सत्यशोधक चळवळीचे पुनरुज्जीवन

९. बॅरिस्टर महंमद अली जीना**१८४**

☒ संक्षिप्त चरित्र	☒ राजकीय कारकीर्द
☒ मुस्लीम लीगमध्ये प्रवेश	☒ लखनौ करार
☒ द्विराष्ट्रवादाच्या दिशेने वाटचाल	☒ जीनांचे चौदा मुद्दे
☒ पाकिस्तानची मागणी	☒ जीनांचा द्विराष्ट्र सिद्धान्त
☒ जीनांच्या द्विराष्ट्र सिद्धान्ताचे मूल्यमापन	☒ समारोप

१०. स्वातंत्र्यवीर सावरकर**१९२**

☒ संक्षिप्त चरित्र	☒ ग्रंथसंपदा
☒ हिंदू राष्ट्रवाद	☒ हिंदू राष्ट्र संकल्पनेचे परीक्षण
☒ हिंदुत्व	☒ अहिंसेबद्दल सावरकरांचे विचार
☒ भारताचे अखंडत्व	☒ समारोप

११. आचार्य विनोबा भावे**२००**

☒ संक्षिप्त चरित्र	☒ भूदान
☒ संपत्तीदान	☒ ग्रामदान
☒ सर्वोदय	☒ मूल्यमापन
☒ समारोप	

१२. मानवेंद्रनाथ रॉय**२०९**

☒ कार्य व परिचय	☒ रॉय यांचा नवमानवतावाद
☒ रॉय आणि मार्क्सवाद	☒ रॉय आणि गांधीवाद
☒ रॉय आणि राष्ट्रवाद	☒ रॉय यांचा आंतरराष्ट्रवाद
☒ संघटित लोकशाहीविषयक विचार	

१३. मौलाना अबुल कलाम आझाद**२१५**

☒ संक्षिप्त जीवन परिचय	☒ राजकीय विचार
☒ आझादांचा राष्ट्रवाद	☒ हिंदु-मुस्लीम ऐक्याचा पुरस्कार
☒ द्विराष्ट्र सिद्धान्ताला विरोध	☒ समारोप

१४. पंडित जवाहरलाल नेहरू**२२१**

☒ नेहरूंचे राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार	☒ नेहरूंचे लोकशाहीसंबंधीचे विचार
☒ नेहरूंचे समाजवादविषयक विचार	☒ नेहरूंचे परराष्ट्रधोरण

१५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर**२२५**

☒ संक्षिप्त परिचय	☒ आंबेडकरांचे समाजवादासंबंधीचे विचार
☒ ध्येय आणि कर्तव्यासंबंधीचे विचार	☒ स्वराज्यासंबंधीचे विचार
☒ सरकारसंबंधीचे विचार	☒ अधिकार आणि कायद्यासंबंधीचे विचार
☒ संसदीय लोकशाहीसंबंधीचे विचार	☒ पाकिस्तानविषयीचे विचार
☒ डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचे श्रेष्ठत्व	